

7. Роль у процесі дослідження.

Залежно від місця, яке посідають об'єкти в процесі вирішення експертного завдання, їх можна розділити на кінцеві та проміжні або основні та допоміжні¹. Процес вирішення експертного завдання нерідко може бути багаторівневим або багатоступінчастим. Він реалізується як послідовність вирішення ряду підзавдань, що ведуть до досягнення кінцевої мети. Наприклад, вивчення слідів пальців рук з метою ототожнення особи включає два проміжні підзавдання: перше – встановлення того факту, що це сліди рук; друге – визначення придатності до ідентифікації.

Кінцевим, або основним, об'єктом процесу дослідження є той, який слугує базою для вирішення питання, поставленого перед експертом слідчим і сформульованого в постанові про призначення експертизи. Проте в процесі вирішення підзавдань на різних етапах можуть досліджуватися як частини, сторони складних системних об'єктів, що є основними, так і окремі матеріальні утворення, що входять до їх складу. Такі об'єкти є проміжними. При дослідженні системних об'єктів (наприклад, численні сліди на різних предметах місця події) проміжними будуть окремі елементи цієї множини (одиночні сліди), відносно яких розв'язуються окремі завдання до вирішення основного питання про механізм ситуації, у якій вони виникли. Виділення кінцевих і проміжних об'єктів експертизи має важливий загальнометодичний зміст, бо поряд з визначенням кінцевих і проміжних завдань він упорядковує, структурує процес експертного дослідження. Роль цієї диференціації стає важливою при проведенні комплексних досліджень, особливо комплексних експертиз.

На нашу думку, розгалужена класифікація об'єктів судових експертиз сприяє більш точному розумінню їх змісту та визначає методологічну функцію в судово-експертних дослідженнях.

В. В. Юсупов, доцент кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СУДОВОЇ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ

Досліджено питання зародження, виокремлення, розвитку й сучасного стану судової експертології як окремої галузі наукового знання.

Исследованы вопросы зарождения, выделения, развития и современного состояния судебной экспертологии как отдельной отрасли научного знания.

Криміналістика як наука формувалася внаслідок узагальнення практичного досвіду, накопиченого установами, які вели боротьбу зі злочин-

¹ Див.: Основы судебной экспертизы. — Ч. 1. Общая теория. — С. 96.

ністю, теоретичного осмислення, аналізу й синтезу емпіричного матеріалу. Початок формування криміналістичних знань пов'язаний з відповідними пізнавальними процесами, які відбувалися в ході розслідування злочинів, установлення істини органами правосуддя. Практично протягом всього періоду розслідування злочинів до справи залучалися фахівці, які володіли спеціальними пізнаннями та виконували різноманітні дослідження, що з часом стало однією з причин зародження окремої наукової течії – судової експертології.

У різні періоди у криміналістичній науці зростали теоретичні знання про судову експертизу, з'являлися фундаментальні роботи з окремих видів криміналістичних експертиз, таких як почеркознавчі (В. Ф. Орлова, Л. Ю. Ароцкер, З. С. Меленевська, С. А. Ципенюк, Н. І. Клименко); траєологічні (Б. І. Шевченко, Г. Л. Грановський, Ю. Г. Корухов, М. В. Салтєвський); балістичні (Б. М. Комаринець, Ю. М. Куйбицький, Е. І. Сташенко, А. І. Установ, І. А. Сапожников); технічного дослідження документів (В. К. Лисиченко, Д. Я. Мирський, А. А. Гусєв); портретні (В. А. Снетков, А. М. Зінін, З. І. Кірсанов) та ін.

Незважаючи на наявність публікацій з актуальних проблем судової експертології, питання зародження, виокремлення, сучасного стану нової галузі знань у криміналістичних джерелах не знайшло достатнього висвітлення. Тому метою цієї статті є дослідження окремих питань становлення та розвитку основ судової експертології.

Історія розвитку основ судової експертології в багатьох випадках повторює історію розвитку загальної теорії криміналістики. І це є закономірним, пояснюється певними причинами. Перш за все це однорідність, односпрямованість наукового знання в обох галузях пізнання. Інша причина дає змогу деякою мірою моделювати теорію судової експертизи на основі досвіду криміналістики, бо саме в надрах криміналістики, на її теоретичній базі відповідно до загальної та окремих теорій створювалися й розвивалися основні принципи судової експертології¹.

Значну роль у процесі формування основ судової експертології відіграв накопичений і систематизований дослідниками емпіричний матеріал з проведених експертиз, підготування монографій, посібників, дисертацій тощо. У першу чергу це стосується діяльності судово-експертних установ.

Так, початок створення першої офіційної експертної установи на території Російської імперії заклало відкриття в 1893 р. Судово-фотографічної лабораторії при прокурорі Санкт-Петербурзької судової палати, яку очолив Є. Ф. Буринський. Пізніше, у 1914 р., після ухвалення відповідного закону кабінети науково-судової експертизи послідовно відкриваються при прокурорах Московської, Київської та Одеської палат.

Згодом кабінети науково-судової експертизи активно розпочали прово-

¹ Див.: *Клименко Н. І.* Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. І. Клименко. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — С. 35.

дити криміналістичні дослідження. Протягом 1914 р. в Київський кабінет науково-судової експертизи надійшли запити на проведення експертиз за 220 кримінальними та 34 цивільними справами¹. У цьому ж році Одеський кабінет отримав 215 вимог на проведення досліджень. У наступному році ця цифра збільшується – в установу на судово-експертні дослідження надійшло вже 280 вимог². Подібне збільшення експертиз відбувалося й в інших експертних закладах Російської імперії. Зростання кількості досліджень зумовлювало необхідність аналізу існуючих методів судово-експертної діяльності, розроблення ефективних експертних методик.

У квітні 1923 р. постановою Раднаркому УСРР у Харкові, Києві та Одесі було створено кабінети експертизи, які фактично поновили свою роботу на базі відкритих до 1917 р. кабінетів науково-судової експертизи. Через два роки Раднарком УСРР ухвалив нове Положення про кабінети науково-судової експертизи, згідно з яким вони почали не тільки проводити експертизи, а й здійснювати наукові дослідження. Такий державницький підхід до наукової діяльності судово-експертних установ свідчив про усвідомлення необхідності узагальнення, систематизації та централізованого використання в експертній практиці нових ефективно діючих методик і позитивного передового досвіду.

У жовтні 1925 р. відповідні кабінети було перетворено на інститути науково-судової експертизи. І відтоді активно розпочинається науково-дослідницька та експертна діяльність експертних установ України, на базі яких сформувалася перша школа українських професорів-криміналістів: М. С. Бокаріуса, М. П. Макаренка, С. М. Матвєєва, М. О. Петрова, Ю. С. Сапожнікова, В. І. Фаворського та ін.³.

Фахівці, крім «практичного шліфування» експертних методик, виконували й дисертаційні дослідження. Взагалі-то, перші дисертації з криміналістики захищалися саме з проблем судової експертизи, а саме: праці А. І. Вінберга «Криминалистическая экспертиза почерка» (1938 р.) і С. П. Мітрічева «Криминалистическая экспертиза» (1939 р.).

В Україні в становлення основ судової експертології значний внесок зробили експерти Київського, Харківського й Одеського науково-дослідних інститутів судових експертиз. Так, у 1945 р. С. І. Тихенко захистив кандидатську дисертацію на тему «Судебно-графологическая экспертиза

¹ Див.: *Киселев В. Б.* Киевский НИИ судебных экспертиз : становление и развитие / В. Б. Киселев, Т. Д. Голикова // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матер. засідання «круглого столу», присвяч. 10-річчю створення Севастополь. відділення Харків. наук.-досл. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Севастополь, 10–11 черв. 2010 р. / МЮУ, ХНДІСЕ. — Х. : ХНДІСЕ, 2010. — С. 26.

² Див.: *Комаха В. О.* Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України : за матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського НДІ судових експертиз з 1914–1941 / В. О. Комаха. — Одеса : Юрид. літ., 2002. — С. 95.

³ Див.: *Клименко Н. І.* Вказ. праця. — С. 36.

рукописних текстів». Дванадцять років потому він захистив докторську дисертацію на тему «Борьба с хищениями социалистической собственности, связанными с подлогом документов». Інший представник Київської школи Б. Р. Киричинський у 1946 р. захистив дисертацію на тему «Криминалистическое исследование документов в инфракрасных лучах», що було актуальним для того часу з урахуванням необхідності використання нових методів досліджень невидимих або слабовидимих текстів.

Крім судово-почеркознавчих досліджень, в основі судової експертології формувався напрям вивчення проблем судової балістики. У 1945 р. на рівні кандидатської дисертації Б. М. Комаринець надає докладний аналіз криміналістичної ідентифікації вогнепальної зброї за допомогою стріляних гільз. У 1947 р. М. М. Зюскін у дисертаційному дослідженні розглянув різноманітні аспекти ототожнення вогнепальної зброї за кулями, описав методи дослідження куль, що й донині використовуються в криміналістиці.

Іншим напрямом криміналістичних досліджень було присвячено дисертації Б. І. Шевченка «Криминалистическая экспертиза следов при расследовании краж, совершенных с применением технических средств» (1948), у якій автор уперше проаналізував механізм утворення трасологічних слідів, запропонував їх класифікацію, що успішно використовується й зараз; О. Ю. Брайчевської «Судебно-фотографические методы изменения контрастов в криминалистике» (1948), у якій вона вперше на такому рівні розглянула використання відповідних методів у різноманітних ситуаціях при фотографічних дослідженнях.

Перший директор Харківського інституту науково-судової експертизи професор М. С. Бокаріус значно розвинув такий важливий напрям судової експертології, як судова медицина. Серед його праць – фундаментальні роботи «Судебно-медицинское микроскопическое и микрохимическое исследование вещественных доказательств» (1910), «Судебная медицина в изложении для юристов» (1915), «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском розыскем дознании» (1925) та ін. Крім того, М. С. Бокаріус був засновником журналу «Архив криминологии и судебной медицины», що в той час забезпечувало ознайомлення експертів з новітніми досягненнями в криминології, криміналістиці й судовій медицині.

Не менш вагомий внесок у становлення основ судової експертології зробили й фахівці Одеського кабінету науково-судової експертизи, а згодом – Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз¹.

Ідея формування спеціальної галузі наукових знань про судову експертизу практично виявилася в 50-х роках ХХ ст. спершу як наука про криміналістичну експертизу. Про необхідність існування цієї теорії, але в межах криміналістичної техніки, зазначав А. І. Вінберг, розуміючи її як загальну методику вивчення речових доказів². У 1959 р. Ю. М. Куйбицький поста-

¹ Див.: *Комаха В. О.* Вказ. праця. — С. 103–104, 118–119, 123–138 та ін.

² Див.: *Винберг А. И.* О сущности криминалистической техники и криминалистической экспертизы / А. И. Винберг // Сов. государство и право. — 1955. — № 8. — С. 86.

вив питання про виділення криміналістичної експертизи з криміналістики у самостійну галузь знань¹.

У 1961 р. А. І. Вінберг в одній із своїх статей звернув увагу на необхідність розроблення загального вчення про судову експертизу². До цієї позиції приєднався й О. Р. Шляхов, висловивши думку про сутність науки судової експертизи, предметом якої є принципи, процесуальні умови й загальні логічні, фізико-технічні та хіміко-біологічні методи досліджень, а також методика й техніка проведення різних видів судової експертизи. Така теорія, на думку О. Р. Шляхова не має характеру ні юридичної, ні технічної науки, а повинна перебувати на межі між ними, бути «суміжною наукою»³. До речі, й в історії криміналістики існували подібні погляди на природу науки⁴.

Ураховуючи еволюцію наукового знання про судову експертизу, А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська в 1973 р. висловили пропозицію щодо створення судової експертології – науки про закони та методологію формування, розвитку судових експертиз, закономірності вивчення їх об'єктів на основі застосування спеціальних знань, запозичених з базових (материнських) наук і відповідно трансформованих, що проводяться в межах правової регламентації та в тих організаційних формах, які забезпечують доказове значення по справі висновків судових експертів у кримінальному й цивільному судочинстві⁵.

У 1970-х роках В. Д. Арсен'єв розглядав науку про судову експертизу в аспекті доказування, вважаючи її складовою частиною сучасної теорії судових доказів⁶. Пізніше він уточнює своє бачення про предмет загальної теорії судової експертизи, визначаючи його складовим елементом науки кримінального процесу⁷.

Обговорюючи місце судової експертології в системі наукового знання, О. О. Ейсман вважав, що вона є, скоріше, частиною криміналістики – відстороненою, самостійною, що має специфічну проблематику, предмет

¹ Див.: Куйбицкий Ю. М. Пограничные вопросы судебной медицины и криминалистической экспертизы / В. М. Куйбицкий // Вопр. судеб. медицины и криминалистики. — Алма-Ата, 1959. — С. 41.

² Див.: Винберг А. И. Насущные вопросы теории и практики судебной экспертизы / А. И. Винберг // Сов. государство и право. — 1961. — № 6. — С. 82.

³ Див.: Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопр. судебной экспертизы. — Тбилиси, 1962. — С. 8–9.

⁴ Див.: Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике / И. Н. Якимов. — Новое изд., перепеч. с изд. 1925 г. — М. : ЛексЭст, 2003. — С. 6–7.

⁵ Див.: Винберг А. И. Судебная экспертология – новая отрасль науки / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская // Соц. законность. — 1973. — № 11. — С. 49.

⁶ Див.: Арсен'єв В. Д. Содержание, предмет и задачи общей теории судебной экспертизы / В. Д. Арсен'єв // Вопр. теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — М., 1977. — № 31. — С. 12–14.

⁷ Див.: Арсен'єв В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсен'єв // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — М., 1980. — № 44. — С. 7.

і завдання; її слід вважати вченням про судову експертизу в системі науки криміналістики¹.

У 1978 р. власну думку стосовно науки про судову експертизу висловив Р. С. Белкін, вважаючи, що судова експертологія (або загальна теорія судової експертизи – термін, більш доцільний на думку автора) має всі підстави для виділення в самостійну галузь наукового знання, якщо розглядати її як науку про закономірності виникнення й розвитку судових експертиз, процес експертного дослідження та формування його результатів, закономірностей, що виявляється в спільності методологічних і методичних основ. Аналіз змісту, спрямованості та соціального призначення дозволив Р. С. Белкіну віднести загальну теорію судової експертизи до юридичних наук².

У 70-ті роки ХХ ст. остаточно формуються основи науки про судову експертизу. Якраз у цей час активізувалося підготування дисертаційних досліджень з проблем судової експертизи. Значно зросла кількість робіт, розширилася їх тематика. Основна тематична спрямованість відображала здебільшого розроблення традиційних для криміналістів досліджень. Пріоритетними напрямками наукових пошуків цього періоду залишалися складні питання почеркознавства, дослідження документів і, що особливо важливо для окремої галузі знань, вивчення методів судової експертизи. За період 1970–1979 рр. кількість дисертаційних досліджень з проблем судової експертизи зростає на 58 % (85 порівняно з 50, захищеними у 1960–1969 рр.)³.

У цей період учені-криміналісти значну увагу приділяли загальним питанням експертних досліджень. Методологічні основи криміналістичної експертизи розглянуто в роботі Л. І. Карнеєвої (1970); Г. Ш. Берлянд захистив дисертацію на тему «Методологические и процессуальные основы использования выводов экспертов следователем и судом» (1971), А. П. Халявін – «Историческое развитие и правовая регламентация экспертизы и экспертных учреждений в Узбекской ССР» (1971); В. М. Орлов – «Экспертиза на предварительном следствии и прокурорский надзор за законностью ее проведения» (1973), О. Ф. Волинський – «Криминалистическая экспертиза в европейских социалистических странах» (1971), Г. П. Прошина – «Криминалистическая экспертиза в криминальном процессе США» (1973), І. В. Постіка – «Научные основы и практика применения новых фотографических методов исследования вещественных доказательств в советской криминалистической экспертизе» (1970), С. В. Вул – «Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи» (1975), З. С. Меле-

¹ Див.: *Эйман А. А.* Экспертология в системе научного знания / А. А. Эйман // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — М., 1980. — Вып. 42. — С. 65–72.

² Див.: *Белкин Р. С.* Курс советской криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1978. — Т. 2. — С. 255.

³ Див.: *Ищенко А. В.* Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / А. В. Іщенко ; за ред. І. П. Красюка. — К. : НАВСУ, 2003. — С. 331.

невська – «Теоретические и методические вопросы проведения повторных почерковедческих экспертиз в уголовном судопроизводстве» (1972) та ін.

Крім того, у цей період розширилася тематика досліджень за рахунок розроблення питань експертизи матеріалів, речовин і виробів, холодної зброї, слідів зубів, об'єктів звукозапису.

Період 1980–1989 рр. можна вважати періодом найбільш активного розвитку дослідження проблем судової експертизи¹. Саме в цей час активізується розроблення теоретичних питань судової експертології як нової наукової дисципліни та створення її фундаментальних основ. Учені сміливіше й наполегливіше упроваджують в експертну практику нові методи та розширюють коло об'єктів, які можуть залучатися до експертного дослідження.

Як зазначає А. В. Іщенко, у 1980–1989 рр. значно розширилося дослідження загальних питань судової експертизи. Майже у кожній третій дисертації розглядалися ці проблеми. Це цілком впевнено можна вважати активним реагуванням науки на потреби практики у формуванні основних засад самостійної наукової дисципліни – судової експертології². Аналіз криміналістичної наукової літератури, дисертаційних досліджень з криміналістики дав змогу А. В. Іщенку включити теорію судової експертизи до «загальних для криміналістики, тобто фундаментальних, теорій, що сформувалися та формуються в межах науки»³.

На початку 1990-х років увагу питанню загальної теорії судової експертизи приділено в роботах переважно монографічного характеру: І. А. Алієва, Т. В. Авер'янової, С. Ф. Бичкової, Т. С. Волчецької, Ф. М. Джавадова, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухова, О. Р. Россинської, М. Я. Сегая та ін.

Аналізуючи наукові пошуки вчених-криміналістів, А. В. Іщенко зазначає, що «тематико-кількісний аналіз дисертацій з криміналістики дає підстави стверджувати про те, що проблематика судових експертиз у криміналістиці досліджується найбільш активно. У різні періоди розвитку криміналістики частка дисертацій з цієї проблематики складала від 30 до 50 %, а загалом їх більше третини»⁴.

Нині тривають поглиблені дослідження загальних питань судової експертизи. У спеціалізованих вчених радах в Україні захищаються дисертації як із загальних, так і з окремих питань судової експертології. Так, у провідних вищих навчальних закладах і наукових установах Києва було захищено дисертації: Ф. М. Джавадова «Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях» (докторська, 2000) та низка кандидатських, у яких досліджувалися шляхи вдосконалення організації діяльності експертно-криміналістичної служби МВС України (В. В. Ковальова, 2001), сучасні технології в судовій акустиці (Д. Д. Бегов, 2003), експертні помилки (В. М. Абрамова, 2005), судова лінгвістична експертиза

¹ Див.: Іщенко А. В. Вказ. праця. — С. 142.

² Див.: Там само. — С. 150.

³ Там само. — С. 115–116.

⁴ Там само. — С. 121–122.

(М. О. Богославська, 2009), експертна профілактика (Д. П. Гуріна, 2009), судова правова експертиза в судочинстві України (К. В. Легких, 2009) та ін.

Дисертаційні дослідження харківської школи репрезентовано роботами в галузі судової експертології: «Проблеми судово-експертного дослідження контрафактного аудіовізуальної продукції» (Г. К. Авдєєва, 2006), «Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів» (С. П. Лапта, 2006), «Основи судової гірничотехнічної експертизи» (Л. Г. Бордюгов, 2007), «Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності» (В. М. Шерстюк, 2007), «Основи інформаційного забезпечення судово-балістичної експертизи» (Т. В. Тютюнник, 2008) та ін.

Таким чином, судова експертологія зародилася, формувалася та виокремилася з надр криміналістики внаслідок накопичення в судово-експертних установах емпіричного матеріалу, його узагальнення та систематизації вченими й підготування на цій основі експертних методик, дисертаційних досліджень, посібників, монографій тощо. Починаючи з 1950-х років учені-криміналісти відстоюють позицію про існування окремої галузі знань – судової експертології. Особливу активність така позиція отримала у 70–80 роках ХХ ст., про що свідчать оприлюднені монографічні видання, захист дисертаційних досліджень з відповідної проблематики. Погляди на судову експертологію послідовно трансформувалися із спеціальної галузі наукових знань про криміналістичну експертизу як у межах криміналістики, так і окремо, загального вчення або теорії про судову експертизу, самостійної наукової дисципліни до самостійної науки.

Дозволимо собі приєднатися до позиції Н. І. Клименко, згідно з якою судова експертологія стала саме як самостійна наука, що поєднує спеціальні судово-експертні галузі знань з концептуальними засадами єдиної судово-експертної методології¹.

А. І. Лозовий, директор Харківського НДІСЕ,
В. П. Яковлев, заступник директора з експертної роботи Харківського НДІСЕ

МОЖЛИВОСТІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ ЧЕМПІОНАТУ ЄВРОПИ З ФУТБОЛУ ЄВРО 2012

Розглянуто можливості участі судових експертів Харківського НДІСЕ в реалізації заходів щодо своєчасної організації та проведення на належному рівні певних видів експертних досліджень, необхідність у яких може виникнути під час чемпіонату Європи з футболу ЄВРО 2012.

¹ Див.: Клименко Н. І. Вказ. праця. — С. 58.